Олексій КОНОНЕНКО

Українська міфологія

Зброя, ритуали, обереги

Харків
«ФОЛІО»
2020

О, світло світла і красно прикрашена земля Руська! І многими красотами дивуєш ти: озерами многими дивуєш єси, річками і джерелами мальовничими, горами, крутими горбами, високими дібровами, чистими полями, дивними звірами, різноманітними птицями, незчисленими містами великими, селами дивними, садами монастирськими, домами церковними і князями грізними, боярами чесними, вельможами многими.

Анонім. Слово про загибель Руської землі

З ГЛИБИНИ ВІКІВ

Першим із слов'ян, хто оповів про походження та розселення слов'ян, був монах Києво-Печерського монастиря Нестор, який проживав у кінці XI – на початку XII ст. і за свої труди названий у слов'янському світі літописцем. Нестор, вже тоді маючи під рукою церковну догматичну літературу, та й, певно що, апокрифи, свідчення мандрівників, географів та істориків, називає слов'ян серед нащадків трьох синів Ноя у числі тих 72 мов, які утворилися після вавілонського стовпотворіння і рушили через Малу Азію та Дунай до місць свого перебування. Ще до слов'янина Нестора у VI ст. свої думки про походження слов'ян виклав готський історик Іордан (Йордан). Базуючись на античних традиціях, він землі, де проживали слов'яни, називає Скіфією, слов'ян – венетами (хоч і в часи римських істориків Плінія і Тацита /початок нашої ери/, і в часи Іордана венети відомі як склавини і анти; або ж склавини і анти – дві складові об'єднання венетів). Через багато століть відомий російський учений Михайло Ломоносов відзначає, що етнонім венети в античні часи прикладався не тільки до жителів басейну Вісли, а й до населення Італійського регіону. Про те свідчить назва італійського племені на Адріатиці (назва зафіксована у найменні міста Венеція; та й Вена /рос./ – Відень /укр./). Інший край розселення венетів підтверджують у Прибалтиці назви річки Вента та міста Вентспілс. Деякі дослідники припускають, що слов'яни можуть походити від етрусків (самоназва – расени), які у VIII ст. до н.е. створили високорозвинену культуру, що мала великий вплив на становлення

Хрещення киян. Друга половина XIX ст. Художник В. Верещагін

та розвиток римської цивілізації. Такі припущення породили гіпотези про історію слов'янства ще з часів Троянської війни і походу на Єгипет через Палестину "народів моря" (XII ст. до н.е.).

Деякі сучасні російські історики (В. Петрухін, Д. Раєвський) припускають, що наймення венеди, склавини, анти – екзоетноніми слов'ян, тобто, їхнє найменування з боку інших народів: степняки іранського або тюркського походження називали сусідів-слов'ян антами, германці – венетами, а візантійці використовували слов'янську самоназву "склавіни" (від грецького "словени", тобто, люди, що володіють словом).

Багато хто припускає, що назва "слов'яни" пішла від "слово"; що слов'яни так називали себе, відрізняючи від іноземців, яких вони називали "німими", "німцями", тобто, що ті не вміють розмовляти слов'янською мовою. В джерелах зустрічається назва слов'ян – "діти слова". Час єдності слов'ян історики позначають до кінця І-го тис. н.е. Після ж почалося розселення слов'ян з праслов'янських територій, що між Віслою і Дніпром та в області Карпат – у центральну та східну Європу. Від Ельби до Дніпра і від берегів Балтійського моря до півночі Балканського півострова проходила диференціація слов'ян.

Дослідження вчених свідчать, що у IV-III тис. до н.е. на слов'янських землях була розвинена ***Трипільська культура****. Трипільці, які з Балканського півострова прийшли на правий берег Дніпра, були першими й найдавнішими хліборобами на нинішніх українських землях.*

(В десяти хвилинах від Мелітополя знаходиться фантастичне нагромадження великих валунів – Кам'яна Могила. Цю доісторичну пам'ятку фіксують супутники. Енергетика цієї споруди вишиною з п'ятиповерхівку здавна манила людину, а десять тисяч років тому тут залишали свої знаки – таємничі написи і послання – первісні люди. На землі сьогодні мабуть що немає більш давньої пам'ятки культури історії розвитку людства. Кам'яній Могилі понад 12 мільйонів років. Ієрогліфи з Кам'яної Могили вперше замалював на початку 1887 року петербурзький професор М. Веселовський. А розібрався в них археолог Отто Бадер у 1950 році. Судючи із зображень мамонтів, волохатих носорогів, печерних ведмедів та левів, люди навідувалися до Кам'яної Могили ще 14 тисяч років тому. Бадер розшифрував в петрогліфах штрихи шумерського письма. Вони дуже схожі на клинописи з підручника німецького археолога Арно Пебеля "Основи шумерської граматики" (1923 р.). У 1942-43 рр. (під час Другої світової війни) німецьким експертам вдалося прочитати 40 "протошумерських написів". Український вчений А. Г. Кіфішин у праці "Древнее святилище. Каменная Могила. Попытки дешифровки протошумерского архива" (Київ, 2002 р.) датує ті написи 6200 роком до н. е. Археологи згодні з думкою Кіфішина, що наприкінці IV тисячоліття до н. е. шумери пішли з Нижнього Подніпров'я до Месопотамії, а на зміну їм прийшли трипільці).

Вчені, історики, археологи (В. Хвойка, А. Добровольський, М. Макаревич, О. Лагодовський, О. Шапошникова, В. Даниленко) на базі досліджень і фундаментальних відкриттів довели, що у палеометалічну добу на величезній території України жили об'єднані племена, котрі були знайомі "...з металургією бронзи, займалися скотарством, в якому переважала велика рогата худоба та коні. Вони використовували тяглову силу биків, знали гарбу, їздили верхи" (В. Даниленко).

Високими культурами великих територій ранньозалізного часу вважаються ***Скіфська*** *та* ***Сарматська****. Між Дністром, Західним Бугом та Дніпром виникають давні племінні союзи і держави. Наймогутніші – Скіфія, Кіммерія, античні держави північного Причорномор'я.*

Великий вплив на культурний розвиток слов'янських племен починаючи з VII ст. до н.е. мали античні міста північного Причорномор'я, зокрема Тір у гирлі Дністра (сучасний Білгород-Дністровський), Ольвія у гирлі Дніпра (територія нинішньої Миколаївської області), Пантікапей (у районі сучасного міста Керч). Під тиском скіфських племен грецькі міста Криму та східного Причорномор'я об'єдналися в державу під назвою Боспор (Боспорське царство), на чолі держави стало місто Пантікапей.

Формування слов'янського етносу відбувалося до III-II ст. до н.е. Дослідники вважають, що період формування праслов'янських племен завершився на рубежі ери.

У II ст. до н.е. – І ст. н.е. виникла ***Зарубинецька культура****, що була заснована праслов'янсько-балтійськими племенами в басейні середньої і верхньої течій Дніпра, Прип'яті, Південного Побужжя. Сколотські племена були витіснені сарматами у верхнє Подніпров'я в басейни Сожа і Сейна, де жили поморські племена, притиснуті із заходу германцями. На кінець І ст. н.е. південна частина Зарубинецької культури стала базою для формування народів* ***Черняхівської культури****; пізніше на базі Зарубинецьких племен виникла* ***Київська археологічна культура*** *– майбутня етнічна основа (разом із черняхівцями) населення Київської Русі.*

Однією з основних, пов'язаних із слов'янами-венедами археологічних культур на межі нової ери була ***Пшеворська культура****. Виникла вона на початку II ст. до н.е. в результаті злиття різних лужицьких та поморських племен, а також за участю деяких племен сколотів. Пшеворська та Зарубинецька культури слов'ян Дніпра і Дністра були дуже близькі. Поморські племена у складі народів Пшеворської археологічної культури на межі двох епох очолило велике племінне об'єднання венедів. Воно обіймало територію від Венедської затоки (південна і південно-західна частина Балтійського моря) до Карпатських гір включно. Об'єднання племен було необхідним для боротьби з готами. У I ст. н.е. римські історики Пліній Старший, Тацит, Птоломей згадують слов'ян під іменем "венеди", "венети". Племена Пшеворської археологічної культури брали участь у формуванні Черняхівської культури, а пізніше –* ***Празької****. Таким чином, вони є етнічною основою багатьох сучасних слов'янських народів.*

Венеди західного регіону у процесі свого культурного розвитку поглинули якусь частину дакського та германського етносу, східні слов'яни увібрали в себе значний балтський та сарматський культурний компонент.

У II ст.н.е. етнокультура та політична ситуація на слов'янських обширах стабілізувалася. Слов'янські племена розширили територію проживання, відродили традиційні види ремесел, хліборобство, спорудили металургійні центри. Тісним та плідним є зв'язок між слов'янськими групами Волині, Подністров'я, Подніпров'я; відбувається уніфікація культур, консолідація слов'янських племен венедів між Дніпром і Дністром.

Процес формування слов'янської культури був призупинений з'явою у II ст.н.е. германських племен. Войовничі готи захопили землі Мазовії і Підляшшя, а в кінці цього ж століття посунули на Волинь. Слов'яни цих земель переселилися у Подністров'я і середнє Подніпров'я. Слов'янські племена Подністров'я зупинили завойовників і змусили їх повернути на схід у південне Побужжя.

Період III–IV ст. н. е. називають в історії періодом ***Великого переселення народів****. Швидко зростає населення, розвиток господарської діяльності потребує нових земель під вирощування зернових і під пасовиська. Германські, слов'янські та сарматські племена переміщуються на територію Римської імперії, що займала значні обшири. Велике переселення народів розпочалося пересуванням готів з Прибалтики в південне Причорномор'я. Готські племена осіли в пониззі Дніпра – остготи, та між Дністром і Дунаєм – вестготи. У кінці III ст. (375 р.) гуни розбили племінний союз готів, підкорили остготів та інші племена. Рятуючись від гунів, вестготи перейшли Дунай і оселились між нижнім Дунаєм і Балканами на території римської провінції Мезія. Рим дав дозвіл на поселення вестготів, але потім своїми утисками спричинив повстання готів. Військові змагання йшли з перемінним успіхом. На початку V ст. вестготи здобули Рим, захопили частину Галлії, Іспанії і заснували на цих землях Тулузьке королівство (419-507 рр.). До середини V ст. германські племена вандалів, алеманів, бургундів, франків, англів, саксів заселили територію Західної Римської імперії. Гуни, якими керував Аттіла, утворили величезну державу. Щоб прогнати готів і врятувати свої території слов'яни змушені були йти на союз з гунами. Гуни намагалися захопити Галлію та Італію. Проте після кількох поразок та смерті Аттіли держава гунів розпалася. У 455 р. вандали зруйнували Рим, а через 20 років вождь племені скирів Одоакр скинув останнього імператора Ромула Августа – Римська імперія припинила існування.*

З другої половини V ст. н.е. розпочався процес формування слов'янських культур, що був зумовлений розгромом готів, розпадом Західноримської імперії, виступом слов'ян проти Візантії. Період первіснообщинного ладу у слов'ян завершується, починається період військової демократії – початкової форми соціально-класових відносин. Утворюються великі міжплемінні союзи: Антський і Склавенський.

Рух слов'ян у всіх напрямках відбувався під час Великого переселення народів, особливо у заключній фазі – V-VII ст. У ці часи слов'янські племена асимілювалися з іранськими, фракійськими, дакськими, кельтськими, германськими, балтськими, фінно-угорськими та іншими.

До VI ст. слов'яни заселили придунайські території, які були складовими Східної Римської (Візантійської) імперії, у середині VI ст. перейшли Дунай і протягом століття розселилися на Балканах (Мезія, Македонія, Фракія, Далмація, Істрія, більша частина Греції) та деінде в Малій Азії. У VI-VII ст. слов'яни дійшли до приальпійських регіонів, заселили Дакію, Паннонію; розселилися між Одером та Ельбою, зайшли на територію Германії.

У VII-VIII ст. продовжується рух слов'ян до центральної та північної Європи. Розселяючись на обширному ареалі від північно-східної Європи і Балтійського моря до Середземномор'я та від Волги до Ельби, асимілюючись з іншими племенами та народами, слов'яни розпадаються на окремі спільно-

ти на основі локальних прадіалектів слов'янських мовних груп.

У VI-VII ст. для захисту від ворогів виникають перші слов'янські утворення. Це не були міцні держави, вони виникали і знову розпадалися, міняли території і об'єднували час від часу різні племена. Так, ***держава Само****, яка утворилася у VII ст. для захисту від аварів, баварців, лангобардів, франків, об'єднувала слов'ян Чехії, Моравії, Словаччини, Лужича і (частково) Хорватії та Словенії.*

З'ява державності у слов'ян відноситься до VII-IX ст. ***Болгарська держава*** *(перше Болгарське царство) заснувалася у 681 р. Хоч у кінці X ст. Болгарія підпала під залежність Візантії, як показав подальший розвиток, болгарська народність до того часу вже мала сталу самосвідомість. У другій половині VIII – першій половині IX ст. відбувається становлення державності у сербів, хорватів, словенців. У IX ст. складається* ***Давньоруська державність*** *з центрами у Києві, Старій Ладозі, Новгороді –* ***Русь****, якій пізніше учені дають назву* ***Київська Русь****. Київська Русь була однією з найбільших, наймогутніших і найвпливовіших держав середньовічної Європи. З'являються міста, розвиваються ремесла, йде активна торгівля і обмін товарами з арабськими країнами та Візантією. Військові вправи та походи слов'янських князів у більшості закінчуються вдало. Захід та Схід можуть мати стосунки між собою тільки через територію Київської Русі, бо вона простяглася від Карпат до Волги, від Чорного моря до Північно-Льодовитого океану. Взагалі, Русь – загальна назва східного слов'янства. Відомі Мала Русь і Велика Русь. Це поняття церковні. Мала Русь – центр, місце осідку Київського митрополита, а Велика Русь – землі навколишні. Біла Русь – від білого полотняного одягу; Червона Русь (Галичина) – на Заході, при заході сонце червоне та й в одязі західних українців багато червоного кольору; Чорна Русь (Брестчина та Полісся) – у поліщуків хати не мазані, не білені, а з дерева, з часом вони чорніли.*

На IX – початок X ст. відноситься існування ***Великоморавської держави****, яка мала велике значення для розвитку загальнослов'янської культури. У IX ст. виникає* ***Давньопольска держава****. У середині XI ст. племена бодричів, лютичів та частина поморян створили* ***Вендську державу****, яка протягом кількох десятиліть успішно протистояла германцям, данцям, норманам.*

Одночасно відбувався процес християнізації слов'ян, причому значна більшість південних слов'ян і всі східні слов'яни опинилися у сфері греко-православної церкви, а західні слов'яни (включаючи хорватів і словенців) – римо-католицької.

Перехід до державних утворень відобразив якісно нову ступінь етносоціального розвитку слов'ян – початок формування народностей.

...А ми хто? Хто ми? Хто ми?
Хто наші предки? Пришлі? Автохтони?
Сколоти? Лоти? Вихідці з Дворіччя?
Висока віть з пракореня слов'ян?
Які були тут мови і наріччя?
В яких садах співалось солов'ям?

Ліна Костенко

ПЄРШОПРЄДКИ

Аскольд і Дир. Бож. Боян. Булгар. Ванда. Венд. Власта. Волхов. Годослав і Уміла. Гостомисл. Кий, Щек, Хорив і Либідь. Колаксай, Ліпоксай, Арпоксай і Таргітай. Крак. Крив. Крок. Лібуше, Казі і Тета. Лєх, Чех і Рус. Мал. Малуша. Попел. Пршемисл. П'яст. Радим, В'ятко і Дуліба. Рюрик, Синеус і Трувор. Скіф, Агафірс і Гелон. Славен. Хвостек.

Першопредки, прародичі, прабатьки, антропоморфні герої язичницьких міфів, культурні герої – родоначальники народів, племен. На відміну від дійсних предків, діяльність першопредків відбувалася в міфічні часи. Найбільш архаїчні образи тотемних першопредків, які часто мали зооморфний і зооантропоморфний вид. У слов'ян це міг бути Велес, що прибирав подобу ведмедя, тотемного звіра.

Традиційний сюжет загибелі першого міфічного покоління людей – велетів, які створили землю. У слов'ян цей сюжет прослідковується в билині про Святогора та Іллю Муромця, а також у переказах про великдонів.

Мотив трьох першопредків – генеалогічних героїв притаманний багатьом народам, у тому числі і слов'янам. Він залишався характерним для легендарних генеалогій аж до середніх віків. Брати Кий, Щек і Хорив – генеалогічні герої полян; брати Дуліба, Радим і В'ятко – родоначальники слов'янських племен дулібів, радимичів і в'ятичів ("Повість минулих літ").

Проміжний статус між першопредками – культурними героями – і предками, особливо правлячої династії, займають засновники династій і держав, образи яких пов'язані з переходом від міфа до історії (Рюрик; Булгар; П'яст).

Важко подати широкий перелік першопредків слов'ян, бо свідчень дійшло мало. Є згадки, імена в літописах. Багато наймень праслов'янських вождів та героїв є у "Велесовій книзі". Зважаючи на те, що "Велесову книгу" поважні учені не визнають серйозним історичним джерелом, не будемо наполягати на історичній достовірності імен з цього джерела, хоч деякі з них відомі й з інших, більш достовірних списків. Матимемо на увазі два варіанти: перший – імена слов'янських князів і родоначальників вигадані, але ж могли бути такими; другий – вони переписані з інших джерел.

У "Велесовій книзі" згадується міфічний Батько тиверців, прапредки Кісек (Кишек) і Орей, Богумир і Слава, волхв Квасура, прародички племен Древа, Скрева і Полєва, предок сіверян Сєва, а ще Лебедян, Славер, Верен, Сережень, премудрий князь Сах, боярин Сегеня і боярин Скотень, князі Білояр Криворог, Свентояр, Бравлін, Мезіслав, Боруслав, Комонебранець, Горислав, воєвода Бобрець та інші.

У "Хроніках" Даліміловій та Козьми Празького є перелік воєвод чеської землі: "Брати Чех і Лєх, Крок та його доні Лібуше, Казі і Тета, мудрий Пршемисл, який дав країні закони і статути, Незамисл, Мната, Войєн, Вніслав, Кршесомисл, Неклан, Гостівіт, а ще витязі та герої Бівой – чоловік Казі, Горимир, Честмир, князь Брунцвік..."

Маючи мало свідчень, будемо пам'ятати імена, які дійшли до нас.

АСКОЛЬД і ДИР

За літописними даними, а також за дослідженнями А. А. Шахматова, Б. А. Рибакова, М. М. Тихомирова, київські князі другої половини IX ст., нащадки Кия, останні представники київської династії. За іншими даними Аскольд (**Оскольд**, **Осколд**) і Дир (**Дір**) – дружинники Рюрика.

У польського хроніста Яна Длугоша читаємо: *"Після смерті Кия, Щека і Хорива, наслідуючи його по прямій лінії, їхні сини і племінники багато років господарювали у руських, поки наслідування не перейшло до двох рідних братів – Аскольда і Дира"*.

Княжили брати, очевидно, у різні часи. Дира згадує Аль-Масуді і його свідчення базуються на більш ранніх джерелах; за свідченнями Масуді, Дир – найвидатніший із слов'янських князів, володів багатьма містами і значними територіями, в його міста приїздили мусульманські купці.

Перше прийняття Руссю християнства було при Аскольді. У багатьох джерелах згадується про хрещення Аскольдом (інколи і Диром) частини населення Київської Русі. У 867 році на Русь з Константинополя прибули для місіонерської діяльності єпископ і священики, які створили єпархію. Констянтин VII Багрянородний повідомляє про укладання у 873-75 рр. договору між Київською Руссю (князем Аскольдом) і Візантією.

Аскольд – значний державний діяч, який облаштовував країну не тільки зсередини, а й зовні, серйозно турбувався міжнародними стосунками Русі. Про це свідчать його походи на Константинополь, проти печенігів, волзьких болгар, уличів. Вирішальну роль в утвердженні міжнародних позицій Київської Русі зіграв похід руських дружин 860 р. на Константинополь під керівництвом Аскольда (за правління візантійського імператора Михайла III).

У "Повісті минулих літ" нічого не мовиться про хрещення Аскольда. Мабуть тому, що хрещеного Аскольда вбив нехрещений Олег, у результаті чого до влади прийшов засновник княжої династії теж нехрещений Ігор Рюрикович. Можна припуститися думки, що автор "Повісті..." мав політичне замовлення і не міг подати Аскольда християнським мучеником, якого звів зі світу язичник Олег. Але у ранніх візантійських джерелах збереглися свідчення про хрещення Аскольда і Дира константинопольським патріархом Фотієм у часи імператора Михаїла, що має назву *"Фотієве хрещення слов'янорусів"*.

За свідченням літописів, у 882 році відбулася зміна династій на Київському престолі. Аскольд (за деякими даними і Дир) був убитий Олегом. Літописи вказують на місце поховання князів: Аскольда поховано на Угорській горі ("Аскольдова могила"), а Дира – за церквою Ірини у Києві.

Олег ніби пояснював убивство Аскольда і Дира тим, що він поновив правління нащадків Рюрика, онука Гостомисла, які мали право на Київський престол, бо він пустував довгий час, коли Київ був під хозарами і під варягами. У Києві не було нащадків Кия, тому кияни визнали нових князів, до того ж, як і вони, нехрещених.

БОЖ

Боз, Бус – король слов'янського племені антів.

З твору готського історика Йордана "Історія походження і чинів готів" 552 року дізнаємося, що війна готського короля Вінітарія проти антського короля Божа (анти – східні слов'яни, за твердженням деяких

істориків – предки українців) була близько 375 року. Анти спочатку перемогли, а потім зазнали поразки. Божа, його синів та 70 знатних мужів антських готи розіп'яли на хрестах.

Цілком можливо, що про антського короля Божа йдеться в "Слові о полку Ігоревім":

...Се бо готськия діви
поспіша на брези синього моря,
дзвонячи руським златом, –
поють время Бусове...

Припустимо, що Бус – антський князь Бож. "Руське злато" – золото, відібране готами в антів у те трагічне "время Бусово". Отож, анти, якщо вірити автору "Слова..." були предками слов'ян.

БОЯН

У східнослов'янському фольклорі епічний поет-співець. Відомий із "Слова о полку Ігоревім", з билин. Ім'я Бояна зустрічається в написах на фресках Софії Київської, у давньоруських літописах. У піснях Бояна – традиції волхвів, рання слов'янська поезія, де висока повага до слова.

Язичники вважали, що з богами не можна говорити звичайною мовою, вони цієї мови не розуміють і не слухають. Є божа мова і її знають волхви. Поет – те ж що волхв, жрець, віщун – він володіє божою мовою. Співець Боян вважався людиною близькою до богів, онуком бога. Спів його віщий, поетичне натхнення дають йому небеса. В одній із давніх легенд тільки слово Бояна зупиняє сутичку двох слов'янських племен.

У давнину поети звалися пророками, від "ректи" – належно говорити (звідси – "речь"). Ймення Боян – від "баяти", розповідати.

...Боян-бо наш віщий,
Як хотів кому пісню творити,
Розтікався мислю по дереву,
Сірим вовком по землі,
Сизим орлом попід хмарами.
...Боян же, браття, не десять соколів
Напускав на зграю лебединую, –
Накладав він на живі струни
Віщі персти свої,
І самі вони славу князям рокотали.
...А чи так би заспівати тут,
Віщий Бояне, внуче Велесів...

"Слово о полку Ігоревім" (Переклад Максима Рильського).

БУЛГАР

Як родоначальника болгарського народу, Булгара згадують візантійські історики Феофан, Йосип Гонесій, Михайло Сірієць. Ось що подає у своїй "Історії"

Лев Диякон: *"...кажуть, що місяни, покинули рідні місця і відселившись від північних котрагів, хозар і хунавів, кочуючи по Європі, захопили в часи, коли ромеями правив Констянтин, якого називали Погонатом (Констянтин 4 Погонат був візантійським імператором у 668-85 рр. н.е., а болгари з'явилися на Дунаї в 70-х роках VI ст.), цю область (Місію) і поселилися в ній; по імені свого родоначальника Булгара країну почали називати Булгарією".*

Можна припуститися думки, що Булгар свого часу був визначною особою, вождем племені, яке з'явилося

ЗМІСТ

З ГЛИБИНИ ВІКІВ 5

ПЕРШОПРЕДКИ 10

ПЛЕМЕНА СЛОВ'ЯН ТА ЇХНІ СУСІДИ 26

А/ СХІДНОСЛОВ'ЯНСЬКІ НАРОДИ (сучасні) 28

Б/ ПЛЕМЕНА СХІДНОСЛОВ'ЯНСЬКІ (давні) 32

В/ ПОЛАБСЬКО-ПОМОРСЬКІ СЛОВ'ЯНИ 39

Г/ ПЛЕМЕНА ЗАХІДНОСЛОВ'ЯНСЬКІ 42

Д/ ПЛЕМЕНА ПІВДЕННОСЛОВ'ЯНСЬКІ 45

Е/ ДАВНЬОГРЕЦЬКІ ПОЛІСИ (міста-колонії VI ст. до н. е. — VI ст. н. е.) 50

ЗБРОЯ ТА БОЙОВІ ОБЛАДУНКИ 56

А/ РІЖУЧА й КОЛЮЧА ЗБРОЯ 58

Б/ РІЖУЧА, УДАРНА, КОЛЮЧА ЗБРОЯ 62

В/ УДАРНА ЗБРОЯ 65

Г/ МЕТАЛЬНА, КОЛЮЧА ЗБРОЯ 69

Д/ ЗАХИСНІ ОБЛАДУНКИ, СПОРЯДЖЕННЯ 75

ДВІР і ХАТА: СИМВОЛИ, РИТУАЛЬНІ ПРЕДМЕТИ,
ЗНАРЯДДЯ ПРАЦІ 84

ОДЯГ та ІНШІ ОБЕРЕГИ ЛЮДИНИ 106